

Ярослав Остафійчук

Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України»

Jaroslav Ostafiychuk

Public Institution «Institute of Environmental Economics and Sustainable Development of the National Academy of Sciences of Ukraine», Kyiv

**ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОЇ СФЕРИ
ТЕРИТОРІЙ, ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ
КАТАСТРОФИ**

**STATE POLICY OF DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL SPHERE OF
THE TERRITORIES WHICH HAVE SUFFERED FROM CHERNOBYL
ACCIDENT**

Аналізуються соціогуманітарні проблеми розвитку територій, постраждалих від Чорнобильської катастрофи, роль екологічної освіти у ствердженні позитивних життєвих орієнтирів населення. Визначено завдання та пріоритетні напрями діяльності з формування освітнього простору постраждалих територій як підрозділ програми їх комплексної реабілітації.

P.163-170

Are analyzed sociohumanities problems of development of the territories which have suffered from Chernobyl accident, a role of ecological education in formation of positive vital reference points of the population. Problems and priority directions of formation of educational sphere of the suffered territories as subsection of the program of their complex rehabilitation are defined.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Як свідчать матеріали Національної доповіді України «Двадцять п'ять років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього» [1, с. 269–302], заходи щодо мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС не принесли очікуваних результатів. Це пов'язано не тільки з браком фінансових ресурсів, а й недосконалістю т.зв. чорнобильського законодавства в частині регламентації механізмів соціальної, медичної, психологічної реабілітації населення та економічного відродження територій за межами зони відчуження, недостатньою науковою обґрунтованістю мети, пріоритетів і завдань державних програмних документів у цій сфері. На фоні зменшення в багатьох населених пунктах Чорнобильської зони рівня радіоактивного забруднення загострилися проблеми соціогуманітарного характеру, пов'язані з розпадом традиційних форм організації життєдіяльності, руйнацією побутової та соціальної інфраструктури. Зведення політики подолання наслідків аварії переважно до соціальної допомоги призвело до виключення зі сфери активного життя численних прошарків потерпілого населення,

формування у них песимістичних настроїв стосовно постчорнобильських життєвих орієнтацій.

Постановою Верховної Ради України від № 3191-IV 5 квітня 2011 р. [2] профільним міністерствам доручено протягом 2011 р. розробити проект «Загальнодержавної програми подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2012–2016 роки». Очевидно, що пріоритетним завданням цього документа повинно стати здійснення комплексного еколого-соціо-економічного оздоровлення і подолання депресивного стану постраждалих територій, а ресурси передусім слід сконцентрувати на формуванні сприятливих умов життєдіяльності, активізації потенціалу населення, стимулюванні його суспільної, соціокультурної й економічної активності. Важливі функції в цьому контексті відводяться освітній сфері: освіта сприяє зростанню людського капіталу та є чинником висхідної соціальної мобільності населення; вищі навчальні заклади за умови їх організаційно-економічної трансформації можуть виконати роль локальних зон (локомотивів) зростання інноваційної економіки; поширення серед населення як формальної, так і неформальної екологічної освіти та виховання має забезпечити масштабну екологізацію суспільної свідомості.

Зазначене вказує на актуальність прикладних досліджень виявлених проблем, орієнтованих на забезпечення наукового супроводу прийняття відповідних управлінських рішень органами державної влади.

Аналіз останніх досліджень, в яких започатковано вирішення проблем. Теоретико-методологічною основою дослідження є концепції людського та соціального капіталу (праці П. Бурдьє, П. Друкера, М. Кастельса, Т. Стюарта, О. Тоффлера, Ф. Фукуями та ін.), в яких обґрунтовується роль нематеріального капіталу, зокрема знань, професійних умінь, неформальних соціальних мереж тощо, для соціально-економічного розвитку.

Проблеми соціально-економічного розвитку територій, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС, аналізуються в публікаціях ООН і спеціалізованих агенцій цієї організації [3], працях вітчизняних науковців В. Павлова, І. Фуріва [4], В. Холоші [5] та ін. Результати моніторингових досліджень соціально-психологічного стану населення забруднених територій висвітлюються в циклі публікацій «Чорнобиль і соціум» Інституту соціології НАН України [6].

Мета статті – визначити основні проблеми розвитку освітньої сфери постраждалих територій як чинника подолання їх депресивного стану; внести відповідні пропозиції, які можуть бути використані органами державної влади при розробці т.зв. чорнобильських нормативних і програмних документів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. З роками все більша кількість жителів зони безумовного та гарантованого добровільного відселення висловлює небажання покидати свої домівки. На зазначених територіях проживає близько 616 тис. чол., з них 132 тис. – діти віком 0–14 років. Відродження

їхнього активного способу життя, психологічне самопочуття значною мірою залежать від рівня розв'язання соціально-побутових проблем. Як свідчать дослідження, нині у багатьох сільських населених пунктах умови життя, освітнього та медичного обслуговування не відповідають соціальним нормам і стандартам. Реєструється прискорена деградація близько тисячі сіл, розташованих у північній частині Житомирської, Київської та на заході Чернігівської областей. Тут відсутні дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади, не практикуються виїзні форми соціально-культурного обслуговування. Так, згідно з попередніми розрахунками, на перспективу до 2020 р. потреба введення в дію потужностей дитячих дошкільних закладів у Житомирській, Київській, Чернігівській і Рівненській областях становить відповідно 9,6, 7,8, 4,1 та 23,4 тис. місць. У селах Київщини необхідно побудувати щонайменше 90 садків і 7 загальноосвітніх шкіл, Житомирщини – 107 та 10, Рівненщини – 132 та 8 таких об'єктів.

Вирішення зазначених проблем потребує: відродження потенціалу місцевих громад, їх спроможності брати паритетну участь у реалізації місцевих інфраструктурних і соціальних проектів шляхом створення преференцій для суб'єктів економічної діяльності, формування стабільних джерел наповнення місцевих бюджетів; поширення інновацій в освітній сфері, пов'язаних з упровадженням ефективних форм організації навчально-виховного процесу та науково-дослідницької діяльності.

Обмежуючим фактором розвитку місцевих громад та активізації їхнього ресурсного потенціалу є те, що норми Закону України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» не адаптовані до змін радіаційної ситуації. Згідно з результатами дозиметричної паспортизації 2008 року (через брак коштів у 2009–2010 роках відповідні дослідження не проводились), стосовно багатьох населених пунктів за радіологічними показниками можна зняти заборону на здійснення природокористування та будівництва. Проте використання суто механічного підходу до перегляду меж зон радіоактивного забруднення є неприйнятним. Здійснення відповідних заходів виключно з метою оптимізації державних соціальних видатків без урахування потенційних можливостей перспективного розвитку місцевих громад може спричинити поглиблення їх депресивного стану та посилення соціальної напруги. Прийняттю відповідних рішень повинне передувати розроблення за участю бізнесу, місцевих, регіональних і державних органів влади інвестиційних проектів на принципах пайового фінансування, розроблення та впровадження програм екологічної, соціальної, економічної реабілітації територій, стратегій формування сприятливого інвестиційного середовища. З цією метою необхідно:

- здійснити обстеження соціально-економічного становища населених пунктів постраждалих територій; відповідно до оцінки потреб з урахуванням державних соціальних стандартів і гарантій та демографічних перспектив розробити програму відновлення діяльності, модернізації та капітального будівництва об'єктів соціального призначення (у тому числі освітніх

закладів) як складову Загальнодержавної програми подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2012–2016 роки;

- розробити методику та механізми пайової участі держави, регіональної влади та місцевих громад у спорудженні нових і модернізації діючих освітніх об'єктів, типові проекти відповідних трьохсторонніх угод. У свою чергу, посиленню ресурсних можливостей місцевих громад сприятиме: запровадження науково обґрунтованих критеріїв зміни правового режиму територій, що зазнали радіоактивного забруднення, з урахуванням сучасних уявлень про дію іонізуючого випромінювання на організм людини, індексів рівня соціокультурного обслуговування населення, інвестиційної привабливості території тощо; відновлення дії пільг і преференцій для спеціальних (вільних) економічних зон і територій пріоритетного розвитку, створених на постраждалих територіях; укладання з областями, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, угод щодо регіонального розвитку згідно із Законом України “Про стимулювання розвитку регіонів”;

- забезпечити пріоритетне державне фінансування робіт з модернізації та розбудови транспортно-дорожньої інфраструктури. За умов відсутності якісних шляхів сполучення запровадження експериментів щодо організації освітніх округів неминуче супроводжуватиметься зменшенням часової доступності відповідних послуг, а також погіршенням якості обслуговування (ця проблема вкрай актуальна і в контексті проведення в Україні медичної реформи, одним із напрямів якої є створення медичних округів);

- ураховуючи досвід реалізації Державної цільової соціальної програми «Школа майбутнього», започаткувати розробку та впровадження типових будівельних проектів інноваційних моделей новітніх навчальних закладів, кооперативних культурно-освітніх установ (у складі малокомплектного дитячого садка, початкової школи, дитячого центру дозвілля та житла для персоналу), зважаючи на специфіку постраждалих територій;

- забезпечити безоплатне підвезення до місць навчання і додому учнів та педагогічних працівників (специфіка функціонування освітньої сфери постраждалих територій пов'язана з наявністю на Поліссі численних малих сіл із кількістю дітей шкільного віку менше 20 осіб), створити умови для розвитку мобільних форм надання соціально-культурних послуг;

- мотивувати молодих спеціалістів до роботи в освітніх установах сільських населених пунктів Чорнобильської зони шляхом підвищення рівня оплати праці, надання житла на пільгових умовах; запровадити обов'язковість працевлаштування в зоні посиленого радіоекологічного контролю випускників вищих навчальних закладів, які були зараховані на навчання на підставі чорнобильських пільг;

- сприяти залученню коштів міжнародних фондів і неурядових організацій у рамках проектів допомоги в розбудові місцевого самоврядування та соціального благоустрою постраждалих територій

(забезпечення місцевих громад інформаційними й методичними матеріалами про існуючі проекти, проведення семінарів, надання допомоги в оформленні техніко-економічної документації, розробці програм місцевого розвитку тощо). Показовою є практика реалізації Чорнобильської програми відродження та розвитку, відповідно до якої впродовж 2002–2009 років на принципах соціального партнерства реалізовано 190 проектів соціально-економічного спрямування (реконструкція шкіл, ФАПів, створення молодіжних громадських і побутово-сервісних центрів тощо) [1, с. 209–210];

- ініціювати проведення експерименту зі створення в Україні мережі т.зв. дослідницьких університетів, у рамках якого доцільно створити дослідницький університет з вивчення проблем радіації та підготовки відповідних фахівців (на зразок національного дослідницького ядерного університету «МІФІ» в Російській Федерації [7]).

Чорнобильська катастрофа актуалізувала проблему формування ефективної системи інформування, виховання та навчання нормам життєдіяльності. За її відсутності спостерігається поглиблення розбіжностей між об'єктивним рівнем техногенних і біогенних ризиків та суб'єктивною оцінкою цих ризиків населенням, що загострює низку соціальних проблем, спричиняє пролонгацію кризи. «Довкілля очищається, стає майже безпечним, а соціум постраждалих, залишений напризволяще, продовжує деградувати» [1, с. 196]. У цьому контексті йдеться про необхідність розвитку в Україні як формальної, так і неформальної екологічної освіти та виховання.

Згідно з Концепцією екологічної освіти в Україні [8], екологічна освіта – це сукупність таких компонентів, як екологічні знання, екологічне мислення, екологічний світогляд, екологічна етика та екологічна культура. Кожному компоненту відповідає певний рівень (ступінь) екологічної зрілості: від елементарних екологічних знань, уявлень дошкільного рівня до їх глибокого усвідомлення і практичної реалізації на вищих рівнях. Умовно можна виділити наступні узагальнені рівні екологічної зрілості: початковий (інформативно-підготовчий), основний (базово-світоглядний), вищий, профільно-фаховий (світоглядно-зрілий). Такий підхід дає змогу визначити теоретико-методологічні засади (мету, принципи, завдання) становлення національної системи екологічної освіти як чинника формування суспільних настанов на мінімізацію шкідливого антропогенного впливу та ефективних стратегій життєдіяльності в екологічно небезпечних умовах. Її мета полягає у становленні екологічної культури окремих осіб і суспільства в цілому, засвоєнні навичок, фундаментальних екологічних знань, екологічного мислення і свідомості, що ґрунтуються на ставленні до природи як універсальної, унікальної цінності. Екологічна освіта, з одного боку, повинна бути самостійним елементом загальної системи освіти, а з іншого – виконує інтегративну роль у всій системі освіти.

Серед пріоритетних завдань екологічної освіти слід назвати: формування розуміння необхідності самообмеженості, подолання споживацького ставлення до природи; розвиток особистої відповідальності за

стан довкілля на місцевому регіональному, національному і глобальному рівнях, вміння прогнозувати особисту діяльність та інших людей і колективів; розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо проблем навколишнього середовища, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки; виховання глибокої поваги до власного здоров'я та вироблення навичок його збереження (зокрема, опанування стратегіями активної життєдіяльності в умовах підвищеної радіації).

З урахуванням специфіки життєдіяльності на територіях, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС, насамперед слід забезпечити:

- розробку фахівцями Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, профільних науково-дослідних установ освітньо-виховних програм медико-гігієнічного спрямування для різних вікових груп школярів (засвоєння культури повсякденної радіологічної безпеки, способів запобігання радіологічному ризику, правил безпечного поводження на забруднених територіях, засобів оздоровлення та профілактики захворювань тощо);

- розвиток концепції шкіл-здоров'я ЮНІСЕФ шляхом підготовки та впровадження програм використання навчальними закладами методів, які б стимулювали оздоровлення дітей через скоординовані дії вчителів, психологів і медичних працівників;

- розширення мережі центрів соціально-психологічної реабілітації та інформування потерпілого населення, поширення в їх діяльності практики виїзного обслуговування.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Антропологічна концепція подолання наслідків Чорнобильської катастрофи повинна займати центральне місце. Першочерговими завданнями державної політики є: перегляд нормативно-правової бази в напрямі активізації життєвих позицій постраждалих на пошук інноваційних шансів життєдіяльності; активізація освітньо-інформаційної роботи з усіма верствами постраждалих; сприяння розвитку соціальних структур шляхом стимулювання економічних ініціатив місцевих громад.

Важливою складовою антропологічної концепції є освітня політика, спрямована на формування в населення компетенцій і навичок поведінки в умовах посилення природних і техногенних ризиків, настанов на самозбереження та раціональне використання середовища життєдіяльності.

Запропоновані у статті завдання і заходи насамперед спрямовані на формування інфраструктурних передумов для сталого розвитку населених пунктів, підвищення якості соціального обслуговування населення, створення ефективної системи надання освітніх послуг, можуть бути використані органами державної влади при підготовці проекту «Загальнодержавної програми подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2012–2016 роки».

Перспективними вбачаються дослідження наступних проблем: механізми формування регіональних зон зростання інноваційної економіки на постраждалих територіях (потенціал спеціальних економічних зон,

кластерна політика, дослідницькі університети); розвиток громадського сектору та партнерські ініціативи з розбудови соціально-культурної інфраструктури; формування цілісної системи екологічної просвіти в Україні з урахуванням чорнобильського досвіду та сучасних природних і техногенних ризиків.

Література

1. Двадцять п'ять років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього. – К.: КІМ, 2011. – 356 с.
2. Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань «Сучасний стан та актуальні завдання подолання наслідків Чорнобильської катастрофи» № 3191-IV від 05.04.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
3. Гуманітарні наслідки аварії на ЧАЕС. Стратегія відродження: звіт, підготовлений на замовлення ПРООН та ЮНІСЕФ / [підгот. П. Грей]. – К., 2002. – 82 с.
4. Павлов В. І. Соціально-економічні наслідки Чорнобильської катастрофи: адаптація, проблеми (за матеріалами Волинської області) / Павлов В. І., Фурів І. І., Павліха Н. В.; Інститут регіональних досліджень НАН України, Луцький держ. технічний ун-т. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 344 с.
5. Холоша В. І. Організаційно-економічний механізм реалізації реабілітаційної політики території радіоактивного забруднення (на прикладі Чорнобильської зони відчуження): дис. ... кандидата екон. наук: 08.10.01 / Холоша Володимир Іванович. – К., 1998. – 152 с.
6. Розробка моделей життєдіяльності в умовах підвищеного ризику внаслідок надзвичайних ситуацій та катастроф: з урахуванням досвіду Чорнобильської катастрофи / [відп. ред.: Ю. І. Саєнко, Ю. О. Привалов] // Чорнобиль і соціум. Вип. 9. – К., 2003. – 256 с.
7. Программа создания и развития федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего профессионального образования "Национальный исследовательский ядерный университет "МИФИ" на 2009–2017 годы: утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации № 915-р от 13 июля 2009 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mon.gov.ru/pro/niu><http://mon.gov.ru/pro/g-mifi.zip>.
8. Про концепцію екологічної освіти в Україні : рішення Колегії Міністерства освіти і науки України № 13/6-19 від 20.12.2001 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2002. – № 7. – С. 8–12.